

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Юрій Олександрович Ніколенко

Аспірант кафедри політології,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49010, Україна

Yuriy Nikolenko

Ph.D. student of the Department of Politology,
Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin Ave., Dnipro,
49010, Ukraine

E-mail: nikolenkoyuriy@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7438-6431>

УДК 324:342.8

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ВИБОРЧА ІНЖЕНЕРІЯ» В ДИСКУРСІ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

Received 06 September 2021; revised 14 October 2021; accepted 29 October 2021

DOI: 10.15421/352123

Анотація

Досліджено сутність поняття «виборча інженерія» та зв'язок і співвідношення даного поняття зі спорідненими політологічними поняттями. Зокрема розглянуто зв'язок досліджуваного поняття з такими поняттями як «інженерія», «соціальна інженерія», «політична інженерія», «юридична інженерія», «виборчі правопорушення», «зловживання владними повноваженнями», «політичні технології», «виборчі технології», «організація та управління виборчим процесом», «наукові дослідження виборчої сфери». Зроблено висновок, що поняття «виборча інженерія» має право на окреме існування і охоплює легальну (тобто таку, що здійснюється в рамках закону) діяльність зі встановлення або зміни закріплених у законодавстві правил організації та проведення виборів (які регламентують модель виборчої системи та особливості організації виборчого процесу). Будь-які аспекти виборчої сфери на напрями діяльності в виборчій сфері, що виходять із вже встановлених виборчих правил та параметрів виборчої сфери або не передбачають зміни існуючих виборчих правил, до виборчої інженерії не належать.

Ключові слова: інженерія, соціальна інженерія, виборчі правопорушення, зловживання владними повноваженнями, виборчі технології.

The conceptual meaning of the concept of «electoral engineering» in the discourse of modern political science

Abstract

The essence and content of the concept of the «electoral engineering», as well as the relationship and correlation of this concept with the related politological concepts are studied. In particular, connection of the concept under study with such concepts as «engineering», «social engineering», «political engineering», «legal engineering», «electoral abuse», «abuse of power», «political technology», «election technology», «organization and management of the electoral process», «scientific research of the electoral sphere» is considered. It is concluded that the concept of «electoral engineering» has the right of a separate existence and covers the legal activities (i.e., carried out within the law) to establish or change the statutory rules of organization and conduct of elections (which regulate the model of electoral system and features of electoral process organization). Any aspects of the electoral sphere and directions of activity in this sphere, following from already established electoral rules and parameters of the electoral sphere or suggesting no changes in the existing electoral rules, do not belong to electoral engineering, although they can be related to this concept. Thus, the concepts of «social engineering», «political engineering», «legal engineering» are broader in the content and cover, in principle, engineering activities in the social sphere, instead of material and technical sphere. Electoral engineering is always carried out within the law, so it cannot include offenses in the electoral sphere. Besides, the activity of electoral engineering involves the change in the initial election rules (electoral legislation), so it does not include the electoral technologies, election process itself and its management, and election propaganda. Electoral engineering also cannot include research activities, which do not lead to

practical changes of the electoral rules. Based on the conducted research, it is possible to draw a conclusion about the fairness and expediency of using the concept of «electoral engineering», which has its own meaning, differing from the content of the other related concepts.

Keywords: *engineering, social engineering, electoral delinquency, abuse of power, electoral technology.*

Постановка проблеми.

Виборча інженерія (далі - ВІ) як легальне встановлення виборчих правил посідає важливе місце в політичному житті більшості сучасних держав. Проте існує багато понять, що є спорідненими з поняттям «ВІ». В існуючих публікаціях часто зустрічається невизначеність з розмежуванням поняття «ВІ» та споріднених політологічних понять. Тому вбачається доцільним проведення комплексного дослідження зв'язку та співвідношення поняття «ВІ» зі спорідненими політологічними поняттями.

Огляд існуючих досліджень.

Дослідженню ВІ присвячені праці таких авторів як М.Афанасьєва, І.Гербут, Б.Мохончук, А.Макаренко, О.Морозова, Д.Ковриженко, Ю.Шведа, П.Норріс, Д.Фарелл, А.Лейпхарт та ін. Проте в існуючих публікаціях розглядається лише зв'язок поняття «ВІ» з окремими спорідненими поняттями. Комплексного дослідження з цієї тематики на даний час проведено не було.

Мета дослідження.

Аналіз зв'язку та співвідношення поняття «виборча інженерія» зі спорідненими політологічними поняттями.

Виклад основного матеріалу.

Науково-технічний прогрес, який є однією з головних характеристик ХХ–ХХІ ст., був би неможливим без бурхливого розвитку інженерії (фр. «ingenieur» від лат. ingenium – розум, винахідливість, природжені здібності), як одного з його базових напрямів. У першу чергу, інженерія має відношення до матеріально-технічної сфери. Інженерія означає інженерну справу, творчу технічну діяльність. Інженерна діяльність (або інженерний підхід) в найбільш загальному розумінні може бути визначена як діяльність, що спрямована на застосування наукових знань для створення технічних об'єктів – споруд, механізмів, пристроїв тощо – і управління процесом їх виготовлення; або як науку про штучне [Гербут

2013: 353]. Термін «інженерія» походить від французького «ingenierie» (що в свою чергу походить від лат. «ingenium» – здібність, винахідливість від «gigno» – народжувати), що увійшло в українську мову через російську – «инженерия» або польську – «inżynieria». Він, своєю чергою, є похідним від старофранцузького терміну «engigneor», що означає конструктор військових машин (більш точніше – конструктор або оператор облогової машини). З II ст. до н. е. інженерами називали розробників та операторів військових машин, в XVI ст. даний термін почав охоплювати і цивільних інженерів, матеріально-технічна інженерія остаточно сформувалась як повноцінний напрямок в Європі в XVII ст. За деякими даними вперше в текстових джерелах слово «інженер» в значенні «той, хто щось вигадує» було вживано в Англії в 1170 р. В російській мові даний термін (що прийшов туди з німецької через польську) почав вживатися в XVII ст. (наприклад, в таких джерелах як «Куранти» (1631р.), «Вчення про хитрість ратного шиккування піхотинців» (1647р.), «Акти московської держави» (1655р.)) та набув широкого розповсюдження в період правління Петра I (1682-1725) в зв'язку з розвитком науки та промисловості [Латыпов, Ёлкин, Гаврилов 2012: 29].

Сьогодні термін «інженерія» використовується не тільки в точних та технічних дисциплінах (в контексті яких він власне і почав вживатися вперше, за схемою схеми «наука – інженерія – виробництво») а і в рамках практично всіх прикладних суспільних наук (які стали запозичати даний термін декілька пізніше): наприклад, психологія, соціологія, політологія, політичний маркетинг та менеджмент, юриспруденція, кожна з яких надає йому свого змістового забарвлення. Однією з перших термін «інженерія» з технічно-виробничої сфери запозичила соціологія з метою підкреслення відмінності практичних функцій, виконуваних фахівцями у сфері управ-

ління, від діяльності фахівців фундаментальної науки, що виконують когнітивну функцію [Афанасьєва 2014]. Соціальні системи більшою мірою мають штучну природу, оскільки є результатом людської діяльності, спрямованої на створення особливого життєвого простору. Відмінними особливостями соціальних систем є, по-перше, їх цілеспрямованість (вони створюються людьми для досягнення певних цілей), по-друге, те, що функціонування соціальних систем регулюється нормативним (або ціннісно-нормативним) способом, по-третє, конструювання та модифікація соціальних систем має певні обмеження та відрізняється від конструювання та модифікації технічних об'єктів та систем. До штучних соціальних систем, на думку Ю.Резніка, належать три види систем: соціальні інститути, соціальні (формальні) організації і організовані групи [Резник 1994: 89]. До соціальної сфери поряд з правом, економікою, культурою належить також і політика, як система зав'язків, що об'єднує людей та регулює їх відносини через публічну владу [Соловьев 2003: 54-55]. Карл Поппер запропонував в 1967р. розрізняти наступні три «світи»: по-перше, світ фізичних об'єктів або фізичних станів; по-друге, світ станів свідомості, розумових (ментальних) станів, по-третє, світ об'єктивного змісту мислення, світ наукових ідей, проблем, поетичних думок і творів мистецтва [Поппер 2002]. На цій основі продукт матеріально-технічної інженерії слід віднести до першого світу, продукт соціальної інженерії – до третього світу.

М.В.Афанасьєва пропонує розглядати ВІ як діяльність з законодавчого конструювання, яке спрямоване на перехід ВС та ВП у новий заданий конституційно-правовий стан, відповідно до визначених параметрів. Це раціональна діяльність, яка передбачає планованість, продуманість нормативно-правової регламентації нових або часткової зміни існуючих сутнісних характеристик зазначених політико-правових інститутів, а також розробку нових технологій їх функціонування. ВІ – це цілеспрямована, раціональна, науково та прагматично обґрунтована діяльність з законодавчого конструювання ВС та технологій ВП з метою отримання заданого політико-право-

вого результату. Результатом застосування ВІ мають бути вибори, вільні від фальсифікацій та навмисних маніпуляцій, з використанням справедливих, ефективних, прозорих технологій. Однак реальна практика, в тому числі і в сучасній Україні, свідчить також про використання ВІ в суб'єктивних цілях [Афанасьєва 2014].

На сьогоднішній день в рамках досліджень виборчої сфери сформувався достатня кількість споріднених до дотичних до поняття «ВІ» понять. Зокрема до даних понять належать «соціальна інженерія», «конституційна інженерія», «правопорушення в виборчій сфері», «політичні технології», «виборчі технології», «наукові дослідження виборчої сфери», тощо.

Поняття соціальної інженерії є більш широким ніж поняття ВІ та охоплює діяльність з конструювання та модифікацію соціальних структур взагалі. Так як виборча сфера належить не до матеріально-технічної, а до соціально-політичної реальності, можна зробити висновок, що ВІ є за своєю суттю застосуванням соціоінженерного підходу до виборчої сфери. Близьким до нього можна вважати такі поняття «політична інженерія» (застосування інженерного підходу до політичної сфери, наприклад, створення та модифікація певних політичних інститутів) та юридична (або конституційна чи правова) інженерія (відповідно інженерний підхід в правовій сфері). Всі ці поняття є дотичними до поняття «ВІ», так як виборча сфера перетинається одночасно з соціальною, правовою та політичною сферами. З них найбільш близьким до ВІ є поняття юридична інженерія, що обумовлено тим, що основна частина форм та способів практичної реалізації ВІ (таких як законодавче конструювання ВС та ВП, територіальна організація ВП) здійснюється в правовій площині та за допомогою правових інструментів (наприклад, шляхом прийняття нових виборчих законів чи внесення змін до існуючого законодавства).

До ВІ не належать наступні аспекти виборчої сфери:

– Явні порушення законодавства в рамках ВП, такі, наприклад, як фальсифікація ре-

зультатів виборів; підтасовки при підрахунку виборчих бюлетенів; різноманітні порушення виборчих процедур (використання зникаючих чорнил, підробка протоколів, махінації зі складом списків виборців, внесення до списків виборців так званих «мертвих душ», тощо); тиск (адміністративний та інший) на виборців та кандидатів (а в деяких випадках навіть шантаж та залякування); підкуп виборців та членів виборчих комісій, причому як в грошовій, так і в негрошовій формах (наприклад роздача продуктових наборів); необґрунтоване перешкоджання реєстрації кандидатів та партій; розповсюдження неправдивої інформації про учасників виборчих перегонів; необґрунтоване приховування певної інформації, що стосується ВП; тощо. В той же час такі явища як зловживання владними повноваженнями (далі – ЗВП), тобто діяння, які формально входять в компетенцію посадової особи або органу влади та не суперечать законодавству, але суперечать засадам конституційного порядку та направлені на досягнення суб'єктивістських цілей; а також зловживання правом, тобто досягнення неправових (як правило суб'єктивістських) цілей (з порушенням прав окремих учасників ВП) за допомогою формально правових засобів, входить до набору проявів ВІ. Як зазначає М.В.Афанасьєва, зловживання суб'єктивним виборчим правом не порушує на пряму жодну норму закону, однак при цьому суб'єктивне право здійснюється не у відповідності до конституційно закріплених політико-правових принципів: прямого, рівного, загального виборчого права при таємному голосуванні. Як правило, ЗВП в рамках ВІ використовують провладні політичні сили з метою максимізації представництва в парламенті та збереження виборчої посади на наступних виборах. Як правило, ЗВП використовуються в рамках ВІ в державах з незрілою демократією, законодавство таких держав є недосконалим та дає широкі можливості для різних суб'єктивних інтерпретацій. Як зазначає М.В.Афанасьєва, можливості для ЗВП виникають усюди, де повноваження містить «інтерпретаційні лагуни», припускає свободу публічного розсуду, де необхідні правила відсутні (не встановлені), окремі кон-

ституційно позитивні дії не конкретизовані або не регламентовані, чи, навпаки, надмірна варіативність зумовлює формальну можливість неконституційного — для даної конкретної ситуації – вибору, у тому числі бездіяльності. До об'єктивних детермінант ЗВП М.В.Афанасьєва відносить недосконалість законодавства в частині встановлення відносно визначених меж здійснення суб'єктивного права, заснованих на диспозитивному методі правового регулювання. ЗВП – це неконституційні інваріанти цілеспрямованої поведінки уповноваженої особи (носія компетенції). Винність при цьому визначається (презюмується) прямим або непрямим небажанням додержуватися конституційних обов'язків. На думку М.В.Афанасьєвої, при ЗВП в рамках ВІ мова йде про зловживання у процесі розробки (конструювання) та прийняття ВЗ, яке може проявлятися у формальному та змістовному аспектах: зловживання правом на прийняття актів ВЗ та цілеспрямоване закріплення у законодавчих положеннях дефектних з телеологічної та технологічної точки зору правил поведінки, які стають підґрунтям для зловживання суб'єктивним пасивним чи активним виборчим правом. Як зазначає М.В.Афанасьєва, під час виборів ЗВП можливі на різних стадіях ВП і переважно це стосується реалізації пасивного виборчого права з боку конкуруючих суб'єктів: 1) вибуття кандидатів на виборню посаду безпосередньо перед днем голосування; 2) висування кандидатів що мають підтримку у виборців (як правило це відомі особистості) без мети подальшого отримання ними представницького мандату; 3) поширення серед виборців під час агітації товарів формально в межах допустимого законом розміру; 4) зловживання правом на відповідь при поширенні неправдивої інформації в засобах масової інформації; 5) зловживання правом на подання скарг до виборчих комісій без об'єктивної необхідності захисту порушеного права і т. ін. Зустрічаються зловживання і в діях виборців; 6) голосування поза межами виборчої дільниці без наявності реальної в цьому необхідності, голосування обумовлене матеріальною зацікавленістю; 7) висування кандидатів-двійників та кандидатів що мають

підтримку у виборців без мети подальшого отримання ними представницького мандату та інші форми [Афанасьєва 2011а; Афанасьєва 2011б; Афанасьєва 2011в]. До нелегальних способів використання адміністративного ресурсу в рамках ВП, заборонених законодавством, М.В.Афанасьєва відносить: 1) втручання у виборчу кампанію державних службовців або посадових осіб за допомогою використання службового становища; 2) протекціонізм з боку органів місцевого самоврядування, державних посадових осіб та службовців для одержання незаконних переваг у порівнянні з іншими кандидатами; 3) зловживання владою та незаконна витрата коштів державного та місцевого бюджетів державними органами й органами місцевого самоврядування; 4) прямий тиск на волевиявлення виборців з метою забезпечення необхідного результату на виборах тощо [Афанасьєва 2005: 184]. Таким чином, робить висновок М.В.Афанасьєва, говорячи про зловживання суб'єктивним ВП, мова йде про реалізацію суб'єктами (учасниками) ВП правових можливостей формально у межах ВЗ, але у невідповідності з сутністю, метою виборчої норми, з порушенням загальних принципів ВП. Наслідком реалізації суб'єктивного виборчого права у такий спосіб, з одного боку, є досягнення особою певного сприятливого для себе результату та створення необґрунтованих переваг, а з іншого, – шкода завдана правам і законним інтересам інших суб'єктів (учасників) ВП, спотворення політико-правових цінностей, загроза стабільності ВС [Афанасьєва 2011б].

– Різноманітні технології проведення виборчої кампанії (в більш широкому розумінні – політичні технології взагалі): стратегія та тактика виборчої кампанії, передвиборча (та в більш широкому плані – політична) агітація та політична реклама, організаційні заходи в рамках виборчої кампанії, управління виборчою кампанією, фінансування ВП, тощо. Також до ВІ не належить сам процес виборчої кампанії. ВІ направлена на зміну початкових правил ВП, в той же час як зазначені вище аспекти виборчої сфери виходять з вже існуючої ВС, виборчого законодавства та заданих правил ВП. Як зазначає М.В.Афанасьєва, саме

виборче законодавство, що є продуктом ВІ, регламентує використання виборчих та політичних технологій [Афанасьєва 2009: 139].

– Формальна організація ВП, сам процес проведення ВП та адміністрування ВП: утворення тимчасових виборчих комісій, організація роботи виборчих комісій, утворення та розміщення виборчих дільниць, висунення і реєстрація учасників виборів (кандидатів та партій), реєстрація виборців, складання та уточнення списків виборців, організація та проведення голосування, підрахунок ГВ, встановлення результатів виборів, оприлюднення та оскарження результатів виборів, контроль та спостереження за ВП, фінансування ВП. Дана діяльність також виходить з заданого виборчого законодавства. Але зміни виборчого законодавства щодо вищезазначених аспектів вже можна віднести до ВІ.

– Також ВІ слід відрізнити від наукових досліджень теоретичного та прикладного характеру, оскільки ВІ безпосередньо включена в процес управління, тоді як науково-пізнавальна діяльність носить в основному рекомендаційний характер та направлені на розкриття сутнісних характеристик та закономірностей виборчої сфери. ВІ представляє собою нормативну діяльність, вона спрямована на підтримання виборчої сфери у заданому якісному стані або перехід виборчої сфери в новий стан у відповідності з заданими параметрами. ВІ направлена на практичне втілення своїх результатів в реальну дійсність через закріплення відповідних суспільних відносин у правових нормах і через їхню реалізацію. Областю застосування ВІ є сфера належного, тобто конструктивні характеристики та можливості цілеспрямованого перетворення параметрів ВС та ВП. Але в той же час діяльність з ВІ завжди спирається на певні результати наукових досліджень. В будь-якому випадку суб'єкт ВІ має володіти достатніми теоретичними знаннями про виборчу сферу (ВС, організація ВП, тощо), як об'єкт застосування ВІ [Афанасьєва 2012: 179-181].

Висновки.

Таким чином на сьогоднішній день сформувалася достатня велика кількість понять, споріднених з поняттям ВІ та дотичних до

даного поняття, але не одне з них не може адекватно та в повній мірі відображувати та розкрити зміст, сутність та специфіку ВІ. ВІ направлена на зміну початкових виборчих правил, які здійснюють вплив на проведення та встановлення результатів виборів (виборче законодавство, тип та параметри ВС, параметри та правила ВП, тощо), тому будь-які аспекти виборчої сфери на напрями діяльності в виборчій сфері, що виходять із вже встановлених виборчих правил та параметрів виборчої сфери (наприклад, політичні технології

та виборчі технології) або не передбачають зміни існуючих виборчих правил (наприклад, наукові дослідження), до ВІ не належать, хоча й можуть бути дотичними до ВІ (наприклад, ВІ використовує результати наукових досліджень, виборчі технології здійснюються з врахуванням створених в рамках ВІ параметрів ВС та ВП). На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що використання терміну ВІ є на сучасному етапі доцільним то обґрунтованим.

Бібліографічні посилання

- Афанасьєва, М.В. (2014). *Виборча інженерія в Україні*: монографія. Одеса: Юридична література.
- Афанасьєва, М. В. (2009). Виборчі технології та виборче право: проблема кореляції. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*, 8, 137-141.
- Афанасьєва, М.В. (2012). Випереджальне відображення як філософсько-теоретичне підґрунтя виборчої інженерії. *Актуальні проблеми держави і права*, 63, 177-184.
- Афанасьєва, М.В. (2011а). Зловживання пасивним виборчим правом: теорія та практика. *Актуальні проблеми держави та права*, 61, 203-211.
- Афанасьєва, М.В. (2011б). Зловживання правом у виборчому процесі. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*, 10, 153-163.
- Афанасьєва, М.В. (2011в). Зловживання суб'єктивним виборчим правом. *Право України*, 5, 134-144.
- Афанасьєва, М.В. (2005). Правове забезпечення адміністративних виборчих технологій. *Актуальні проблеми держави і права*, 25, 182-185.
- Гербут, І.А. (2013). Теоретико-методологічні засади виборчої інженерії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 6(56), 352-363.
- Латыпов, Н.Н., Ёлкин, С.В., Гаврилов, Д.А. (2012). *Самоучитель игры на извилинах*. М.: АСТ.
- Поппер, К. (2002). *Объективное знание. Эволюционный подход*. М.: Эдиториал УРСС.
- Резник, Ю. М. (1994). Социальная инженерия: предметная область и границы применения. *Социологические исследования*, 2, 87-96.
- Соловьев, А.И. (2003). *Политология: Политическая теория, политические технологии*. Учебник для студентов вузов. М.: Аспект Пресс.

References

- Afanasyeva, M.V. (2014). *Viborcha inzheneriya v Ukraini: monografiya* [Electoral engineering in Ukraine: monograph]. Odesa: Yuridichna literatura. (in Ukrainian)
- Afanasyeva, M.V. (2009). Viborchi tehnologiyi ta viborche pravo: problema korelyaciyi [Electoral technologies and suffrage: the problem of correlation]. *Naukovi praci Odeskoyi nacionalnoyi yuridichnoyi akademiyi*, 8, 137-141. (in Ukrainian)
- Afanaseva, M.V. (2012). Viperedzhalne vidobrazhennya yak filosofsko-teoretichne pidgruntya viborchoyi inzheneriyi [Advance reflection as a philosophical and theoretical basis of electoral engineering]. *Aktualni problemi derzhavi i prava*, 63, 177-184. (in Ukrainian)
- Afanasyeva, M.V. (2011). Zlovzhivannya pasivnim viborchim pravom: teoriya ta praktika [Abuse of passive suffrage: theory and practice]. *Aktualni problemi derzhavi ta prava*, 61, 203-211.
- Afanasyeva, M.V. (2011). Zlovzhivannya pravom u viborchomu procesi [Abuse of rights in the electoral process]. *Naukovi praci Nacionalnogo universitetu «Odeska yuridichna akademiya»*, 10, 153-163. (in Ukrainian)
- Afanasyeva, M.V. (2011). Zlovzhivannya sub'yektivnim viborchim pravom [Abuse of subjective suffrage]. *Pravo Ukraini*, 5, 134-144. (in Ukrainian)
- Afanasyeva, M.V. (2005). Pravove zabezpechennya administrativnih viborchih tehnologij [Legal support of

- administrative election technologies]. *Aktualni problemi derzhavi i prava*, 25, 182-185. (in Ukrainian)
- Gerbut, I.A. (2013). Teoretiko-metodologichni zasady viorchoyi inzheneriyi [Theoretical and methodological principles of electoral engineering]. *Naukovi zapiski Institutu politichnih i etnonacionalnih doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrayini*, 6(56), 352-363.
- Latypov, N.N., Yolkin, S.V. & Gavrilov, D.A. (2012). *Samouchitel igry na izvilinah* [Self-taught game on the convolutions]. M.: AST. (in Russian)
- Popper, K. (2002). *Obektivnoe znanie. Evolyucionnyj podhod* [Objective knowledge. An evolutionary approach]. M.: Edytoryal URSS. (in Russian)
- Reznik, Yu.M. (1994). Socialnaya inzheneriya: predmetnaya oblast i granicy primeneniya [Social engineering: subject area and limits of application]. *Sociologicheskie issledovaniya*, 2, 87-96. (in Russian)
- Solovev, A.I. (2003). *Politologiya: Politicheskaya teoriya, politicheskie tehnologii: Uchebnik dlya studentov vuzov* [Political Science: Political Theory, Political Technology: A Textbook for University Students]. M.: Aspekt Press. (in Russian)